

Степан ГЕЛЕЙ, Роман ПАСТУШЕНКО

“ПРОСВІТА” І КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Охарактеризовано економічну діяльність Товариства “Просвіта” та його внесок у розвиток кооперативного руху в Галичині. Простежено пропагандистські та організаційні зусилля Товариства в цьому напрямку, зокрема, заснування та діяльність кооперативних структур у краї.

Ключові слова: “Просвіта”, кооперативний рух, економічна просвіта, “Народна Торговля”, “Сільський Господар”, “Молочарський Союз”, “Центросоюз”, “Крайовий Союз Кредитовий”, “Дністер”.

Організації “Просвіти” в Галичині були важливими осередками економічного та культурного відродження українського народу. Вони підготували ґрунт для визвольних змагань в Україні у ХХ ст.

У багатьох працях, які розглядають історію Товариства “Просвіта”, широко висвітлюється культурнопросвітня діяльність цієї організації. Разом з тим, ми дуже мало знаємо про роботу “Просвіти” на ниві економічного піднесення Галичини, зокрема, про її внесок в організацію кооперативного руху. Аналіз діяльності “Просвіти” показує, що з самих початків своєї історії Товариство значну увагу приділяло економічним проблемам західноукраїнських земель. Вже в книжці галицького священика, політичного і громадського діяча, члена-засновника НТШ та “Просвіти” Степана Качали “Що нас губить, а що допомогти зможе” (1869), яка власне й зробила Товариство в очах суспільності організацією для народу, йшлося, насамперед, про необхідність створення громадських шпихлірів (комор) та кас взаємодопомоги як засобу громадської самооборони в умовах нещадного економічного визиску. Автор книги підводив читача до висновку, що темнота і нещасття губить народ, а освіта й самоорганізація допомагають вижити.

З появою в Австрії першого кооперативного закону (1873), просвітяни почали цікавитися ідеями кооперації. У 1874 р. “Просвіта” видала статут для позичково-кредитних кас і “Поучення” про те, як закладати громадські шпихліри¹. Правда, невдачі з Банком рустикальним та “Общим рольничо-кредитовим Заведением для Галіції і Буковини”, які збанкрутували в 1883 р., викликали в галицької інтелігенції зневіру у власних силах і на деякий час знизили темпи організації самостійної економічної діяльності. Тільки під тиском молодшого покоління просвітян Товариство проголосило себе просвітньо-економічною організацією і, згідно з новим статутом 1891 р., який був укладений тоді ще молодим адвокатом, а в майбутньому президентом Красового Союзу Ревізійного Костем Левицьким, взялося не лише за організацію лекцій, концертів і театральних вистав, а й за створення при читальнях

шпихлірів для збіжжя, рілничо-господарських і промислових спілок, крамниць на спільний рахунок, де члени громади могли придбати дешевий і добрий товар. Філії повинні були також допомагати селянам при закупівлі насіння, машин і господарських знарядь та відшукувати для них джерела заробітку (§ 50 Статуту)². Вже в 1897 р. на базі 522 читалень “Просвіти” діяло 146 крамниць, 124 позичкові каси, 60 комор³. У 1903 р. кількість крамниць зросла до 450, а в 1908 р. – до 466⁴.

З часом популяризація й організація кооперативного руху займали все більше місце в економічній роботі Товариства, а успіхи кооперативних спілок остаточно переконали провід галицького суспільства в перспективності ідей кооперації. “Ні-яка з соціальних ідей, що прийшли до нас з Західної Європи, не придається так для наших відносин і не обіщує основного підвищення нашого національного життя, як кооперація, – писав один із організаторів економічної роботи “Просвіти” Сидір Кузик. – В політичній перспективі наша будучність лежить в повній демократизації... В економічному життю відродження наше можливе лише через кооперацію, що в своїй основі є також широко демократичним рухом. Проте в економічних програмах всіх наших партій кооперація повинна займати найважливіше місце. Вся наша економічна діяльність повинна бути сконцентрована передовсім на розвій кооперації. Вона вплиє економічній роботі ідейного змісту, що притягав би до себе мислячі уми і чутливі серця, змісту, направлено на заміну теперішньої нужденности суспільної організації на організацію кооперативну”⁵.

Цілу програму розбудови української економіки на кооперативних засадах виробив Перший просвітньо-економічний конгрес, організований “Просвітою” в 1909 р. У прийнятій ним резолюції було заявлено, що “ідею демократичної кооперації” необхідно покласти в основу народної самодіяльності в економічній сфері, що саме “кооперативна організація праці, утворюючи центри національного економічного життя, буде становити матеріальну основу для національно-політичного визволення українського народу і для культурного й економічного його розвитку”⁶.

“Просвіта” сприяла кооперативному рухові в Галичині перш за все своєю видавничою діяльністю. Основні видання, в яких йдеться про кооперативні спілки, виходять у кінці 80–90-х рр. Це праці Василя Нагірного “Порадник для крамниць” (1887) і “Поради для торговельних підприємств” (1897). Їх автор, за професією архітектор – один з піонерів кооперативного руху в Галичині, ініціатор утворення та довголітній директор спілки “Народна Торговля”. Заслуговує на увагу з точки зору пропаганди кооператизму і перший український підручник з товарознавства “Наука о товарах” (1895) К. Кахникевича.

Справжньою програмою дій у сфері економічного піднесення, зокрема, й шляхом кооперативного будівництва як для організаторів “Просвіти”, так і безпосередньо для селян, були праці К. Левицького “Про каси позичкові”. Разом із статутом Товариства каси позичкової “Власна Поміч” (1889), “Що має робити “Просвіта” на основі нового статуту” (1892), “Про шпихлірі і крамниці” (1893), “Про сільські каси позичкові і щадниці” (1894)⁷.

Значну увагу приділяли економічним проблемам і, зокрема, проблемам кооперації, щорічні календарі, які випускала “Просвіта”, часопис “Читальня”, “Письмо з “Просвіти”, редактором якого був один із найактивніших діячів галицької кооперації, директор “Крайового Союзу Кредитового” (від його заснування в 1898 р.),

видавець і редактор часопису “Економіст” (1905–1908) і “Економічної бібліотеки”, член Ради Крайового Союзу Ревізійного, ініціатор заснування Товариства Взаємного Кредиту при Львівській “Просвіті” (1904) Кость Паньківський.

У 1900-х рр., незважаючи на появу самостійних кооперативних союзів із своїми виданнями, “Просвіта” продовжувала випускати літературу, присвячену спеціально питанням організації кооперативних спілок. Серед видань Товариства довоєнного часу, що заслуговують на увагу, книжки М. Новаковського “Спілки для ощадності й позичок (система Райфазена)” (1900), К. Гукевича “Про лучбу ґрунтів або комасацію” (1902), К. Левицького “Про нові спілки господарські” (1904), К. Левицького, І. Петрушевича “Порадник торговельний” (1905) та ін.⁸

Таким чином, “Просвіта” стала центром економічної освіти для населення міст і сіл Галичини. Через свої читальні вона сприяла поширенню прогресивних ідей різних форм кооперації як одного з головних засобів економічного відродження краю. Лекції та виступи провідних діячів Товариства, особиста агітація мандрівних вчителів часто спричинялися до заснування кооперативних спілок та до залучення нових членів у вже існуючі.

Поряд з науково-теоретичною та пропагандистською роботою “Просвіта” бере безпосередньо практичну участь у кооперативному русі. Вона відновлює традиції української торгівлі, зокрема, через Товариство “Народна Торговля”, яке за задумом його керівників мало розростися в “дерево величаве, обнімаюче цілу Галицьку Русь”. Це Товариство закуповувало товари у виробників і забезпечувало ними українські крамниці, в першу чергу крамниці при читальнях “Просвіти”. Для підтримання зв’язків між “Народною Торговлею” та крамницями “Просвіти” використовувалися мандрівні вчителі Товариства, в обов’язки яких входило також інструктувати крамниці та визначати ефективність їхньої роботи. Одним із перших, хто виконував ці функції, був агроном Василь Король. У 1896 р. він провів аналіз економічної діяльності філій та читальень, поєднавши цю роботу з лекціями на господарські теми у 104 місцевостях (6340 слухачів). У 1899 р. ця корисна робота була проведена ним вже у 18 повітах (249 громад, 15 614 слухачів)¹⁰. Наступниками В. Короля в цій галузі діяльності були О. Тарасевич (1904–1909) та С. Кузик (1909–1914). Саме мандрівні вчителі в основному й переводили господарські організації “Просвіти” на рейки кооперації та організовували нові спілки. Так, коли у 1899 р. в Олеську з ініціативи священиків Томи та Юліяна Дудикевичів було започатковане Товариство “Сільський Господар”, саме Василь Король взявся за його організацію. Він об’їхав із своїми лекціями весь округ. Про його виступ на вічі в Олеську газета “Діло” писала: “Реферат п. Короля приковував змістом увагу слухачів ... признати треба, що акція “Просвіти” є неоціненна”¹¹.

У цьому ж 1899 р. під впливом філії “Просвіти” в Перемишлі було засновано “Спілку для господарства і торгівлі”, яка через десять років була переведена до Львова вже як торговельний синдикат товариства “Сільський Господар”. У період польської окупації вона стала краєвим центром сільськогосподарської кооперації “Центросоюз”. У Підпечарах на початку ХХ ст. при читальні була заснована перша спілка для викормлювання худоби, в Хирові – масарська спілка, у Вишатичах – молочарська, в Дібщу, Надвірній і Путятинцях – спілки для спільного вжитку господарських машин.

Особливо хотілося б наголосити на важливій ролі “Просвіти” в справі поширення українських молочарень і виникненні Молочарського Союзу (1907). Для його організації Товариство виділило 4600 крон і найняло Я. Тарасовича, який попередньо знайомився з досвідом молочарень Данії¹².

Таким чином, саме завдяки “Просвіті” в Галичині на початку ХХ ст. виникла розгалужена мережа українських економічних закладів кооперативного типу. Далі Товариство бачить своє завдання в тому, щоб виступати ініціатором створення самостійних крамниць, кас і виробничих організацій; готувати, організовувати та ставити на ноги економічні товариства, які мали найбільше шансів на розвиток, а, значить, можливість у майбутньому перетворитися в самостійні спілки з підпорядкуванням спеціально створеному Краєвому Союзу Ревізійному (1903), згідно з вимогами австрійського законодавства як об’єднання українських спілок.

Товариство зосереджує свою увагу також на навчально-господарській діяльності: організовує курси, виступи лекторів, керує школами, виділяє стипендії для навчання спеціалістів-господарників. На кошти “Просвіти” було засновано господарсько-садівниче товариство у Милованні та жіноча школа для домашнього господарства в Угерцях Винявських. У 1911 р. відкрито торговельну школу у Львові з дворічним терміном навчання. Програма, складена професором Львівської Торговельної Академії Р. Залозецьким, визначала метою навчального процесу підготовку фахівців “для ведення спілок або приватних торговельних та інших економічних підприємств”¹³.

Вийшовши з-під опіки “Просвіти”, кооперативні спілки та союзи перебрали на себе майже всю організаційно-господарську діяльність у краї. Зокрема, “Народна Торговля” на початок Першої світової війни налічувала 1244 членів, мала 19 власних складів та 102 споживчих кооперативів у містах та містечках Галичини. Її річний обіг становив 2 553 000 крон¹⁴. Крайовий Молочарський Союз на 1911 р. мав 81 молочарню, а його обіг доходив до 1 162 000 крон¹⁵. Крайовий Союз Кредитовий у 1914 р. об’єднував 439 кредитних кооперативів, а обіг його перевищив 100 млн крон¹⁶. Функціонували також товариства Взаємних Обезпечень “Дністер” і кооперативний банк “Дністер” у Львові, товариство “Віра” в Перемишлі, “Задаткова каса” в Стрию та ін. Об’єднував національну кооперацію Краєвий Союз Ревізійний, в який входило 552 кооперативи і біля 216 тис. членів¹⁷. 402 кредитні кооперативи системи Райфайзена та кілька українських молочарських спілок перебували під опікою так званого Патронату¹⁸.

Діяльність кооперативних організацій сприяла значному розвитку культурно-освітньої справи в Галичині і, зокрема, зростанню впливу й авторитету “Просвіти” серед широких верств народу. “Ніяким другим способом не можна так прив’язати народу до організації просвітньої і так оживити філії і читальні, як роботою економічною, в котрій народ бачить наглядно свій інтерес”, – говорив визначний громадсько-політичний діяч, адвокат, економіст, посол до Галицького Сейму і Віденського парламенту, засновник Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок Євген Олесницький у своїй доповіді на Першому просвітньо-економічному конгресі (1909)¹⁹. Про це свідчив, зокрема, досвід філій та читалень “Просвіти”. “Давніше, – писав ще в 1898 р. до газети “Діло” активіст “Просвіти” з Рогатинщини, – лише з трудом можна було стягнути членів до читальні, і то лише у неділю і свято. Тепер, коли при читальні постала крамниця, цілими вечорами люди пересиджують у читальні

на розговорах, а при тім полагаджують своє купно”²⁰. Дописувач переконаний, що “обов’язком читальні є заводити в себе шпихлірі, крамницю, касу позичкову, спілки торговельні і т.д.”, бо тільки тоді вона, читальня, зможе корисно розвиватись²¹.

Участь в економічному піднесенні краю приносила “Просвіті” фінансову допомогу влади, причому тим більшу, чим значнішою була її господарсько-освітня діяльність. Так, якщо в 1904–1905 рр. Товариство отримувало лише по 5 тис. крон субсидій Крайового Виділу, то з 1911 р. по 28 тис. крон²². Крім того, в 1907–1908 рр. “Просвіта” отримала 30 тис. крон допомоги від Міністерства сільського господарства Австрії²³. Значну фінансову підтримку подавали Товариству й самі кооперативи та їх союзи. Лише Краєвий Союз Кредитовий у 1900–1909 рр. виділив Товариству “Просвіта” 3500 крон, а Краєвий Союз Ревізійний у 1911 р. затратив на потреби народної просвіти 58 486 крон²⁴. Усі ці кошти звичайно йшли на просвітню та економічну роботу Товариства, давали змогу розширювати його діяльність.

Таким чином, маючи економічною основою своєї праці мережу українських кооперативів, “Просвіта” добилася значних успіхів у культурно-організаційній та просвітній діяльності. У 1914 р. вона мала 77 філій, 2944 читальні, 504 читальні-доми, 197 035 членів читалень, 2364 бібліотеки із загальним фондом у 218 861 книгу, кілька сотень драматичних і хорових гуртків, декілька десятків оркестрів²⁵. Перша світова війна серйозно підірвала становище Товариства і кооперативних організацій краю, але не змогла применшити їх ролі в справі відродження Української держави.

Stepan Helei, Roman Pastushenko. “Prosvita” and cooperative movement in Galicia in the second half of the nineteenth – at the beginning of the twentieth century

The authors characterize economic activity of “Prosvita” and its contribution to the development of cooperative movement in Galicia. Propagandist and organizational attempts of the society, in particular establishing and activity of cooperative structures in the province, are traced down.

Key words: “Prosvita”, cooperative movement, economic enlightenment, “Narodna Torhovlia”, “Silskyi Hospodar”, “Molocharskyi Soiuz”, “Tsentrosoiuz”, “Kraiiovyi Soiuz Kredytovyi”, “Dnister”.

¹ Качор А. Роль “Просвіти” в економічному розвитку Західної України. – Венніпег, 1960. – С. 13.

² Статут Товариства “Просвіта”. – Львів, 1899. – С. 18.

³ Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 37.

⁴ Там само. – С. 33.

⁵ Кузик С. Про кооперацію, її теорію і значінє для нас. – Львів, 1909. – С. 4–5.

⁶ Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові. 1 і 2 лютого 1909 року. Пропама’ятна книга. – Львів, 1910. – С. 553.

⁷ Список видань Товариства “Просвіта” у Львові. 1868–1929. – Львів, 1929. – С. 5–18.

⁸ Там само. – С. 23–38.

⁹ Павликовський Ю. Слідами розвою ідей кооперації і союзного устрою в “Народной торговле”. – Львів, 1923. – С. 17.

¹⁰ Творидло М. Економічна діяльність “Просвіти” // Шістдесят літ, 1860–1928. Ювілейний альманах. – Львів, 1927. – С. 116–117.

¹¹ Творидло М. Економічна діяльність “Просвіти”. – С. 118.

¹² Там само.

- ¹³ *Коренець Д.* 20-ліття нашої торговельно-кооперативної школи // Кооперативна республіка. – 1931. – С. 434.
- ¹⁴ *Павликовський Ю.* Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в “Народной торговле”. – С. 49.
- ¹⁵ *Проконів І.* Сільськогосподарська кооперація в Галичині // Українська сільськогосподарська кооперація. Збірник перший. – Подєбради, 1926. – С. 61.
- ¹⁶ *Качор А.* Роль “Просвіти” в економічному розвитку Західної України. – С. 23.
- ¹⁷ *Бородаєвський С.* Історія кооперації. – Прага, 1925. – С. 337.
- ¹⁸ *Олесневич О.* Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація. 1883–1939. – К., 1974. – С. 21.
- ¹⁹ Перший Український просвітньо-економічний конгрес. – С. 43.
- ²⁰ *Кравченко О.* Просвітнянський рух на Рогатинщині // Рогатинська земля. Збірник історико-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. Ч. I. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С. 183.
- ²¹ Там само.
- ²² *Творидло М.* Економічна діяльність “Просвіти”. – С. 119.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Куцинський А.* Культурно-просвітня діяльність українських кооперативних центрів // Кооперативний альманах. Книжка III. – Подєбради, 1925. – С. 136.
- ²⁵ *Петрик П.* З діяльності Товариства “Просвіта” // Шістьдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах. – С. 38.